

A CANCIÓN DO MAR DO ORZÁN

THE SONG OF THE ORZÁN SEA

Xurxo Manuel Souto Eiroa

Resumo: Tras unha longa viaxe, física e interior, tras un proceso de ruptura co aprendido e de reconstrución persoal, Luísa Villalta atopa a súa música, o lugar onde vibra en plenitude o seu propio ser. E este lugar é a súa cidade, A Coruña, esa parte do mundo onde sempre está a soar a canción do mar do Orzán. A súa obra *En concreto* (2004) sitúase dentro da corrente da “lírica cósmica” (non é a poeta quen describe a cidade, é o propio cosmos que a rodea quen define o seu ser). Unha corrente poética na que tamén podemos situar (cadaquén con cadansúa música) autores tan destacados como Manuel María ou Uxío Novoneyra.

Abstract: After a lengthy physical and inner journey, after a process of breaking with what she had learned and of personal reconstruction, Luísa Villalta finds her music, the place where her own self resonates fully. That place is her city: A Coruña, that part of the world where the song of the Orzán sea is always heard. Her work *En concreto* [*Concretely*] (2004) is located within the current of the “cosmic lyric” (it is not the poet who describes the city, but the very cosmos that surrounds it that defines who she is). A poetic current in which we can also place such prominent authors as Manuel María and Uxío Novoneyra, each with their own music.

Palabras chave: Luísa Villalta, cidade, música, poesía.

Key words: Luísa Villalta, city, music, poetry.

“Porque hai que vibrar o silencio, como ti me ensinaches”. Nun exemplar do libro de relatos *Silencio, ensaiamos*, Luísa Villalta escribiulle esta dedicatoria a Celso Béjar, o seu mestre de violín.

Nestes meses varias persoas téñenme dito que lles resulta difícil acceder á súa poesía. Velaí o camiño máis diáfano: a música. O título do seu primeiro libro de poemas non pode ser máis explícito: *Música reservada* (1991). Non sabemos de onde vimos nin cara a onde imos, mais o noso ser vibra en harmonía coa propia realidade. Nós pasamos, o ritmo permanece.

E o mar, interminábel danza, borra
o nome escrito sen que o ritmo morra.
(Villalta 1991, p. 12)

Pero a realidade tamén é dor e desacougo, isto é, “disonancia” en linguaxe musical: *Ruído*, velaí o título do seu segundo libro (1995).

Como outras moitas persoas da súa xeración, Luísa precisou rachar co universo provinciano do tardo-franquismo no que fora educada. Tras dun intenso proceso de iniciación, atopou os seus propios referentes. Encontrou á fin a súa música. A contorna cósmica na que vibraba en plenitude o seu ser. E ese lugar era a súa propia cidade, A Coruña. *En concreto*, así titulou o libro derradeiro e —pola terríbel circunstancia da súa súbita morte— definitivo.

“Cidade tatuada na pétrea pel do mar” (Villalta 2004, p. 21), epíteto tan sonoro, canto da tripulación. Porque na alta noite, cando acougan os ruídos dos seres humanos, na cidade segue a escoitarse un son profundo, o baixo continuo —sempre presente— do propio mar. En Vigo repite: Berbés, Berbés! Na Coruña: Orzán!

A unidade esencial, orixinal, da música e da poesía (esa da que nunca se fala nas facultades de filoloxía), velaí a gran proclama de Luísa Villalta. A dimensión que a converte nunha artista única. E, polo tanto, bastante incomprendida, mesmo polas súas propias compañeiras e compañeiros na arte dos versos.

Luísa moveu os marcos, abofé. Agora só cómpre —alén de gabanzas e celebracións— que saibamos escoitar a súa mensaxe revolucionaria.

Medre a música! Medre a poesía! Medre a palabra de Luísa Villalta!

O OUTRO LADO DA MÚSICA, A POESÍA

Neste ano publiquei *Somos un pobo de artistas. O método Luísa Villalta*, un libro no que analizo diferentes elementos da música popular seguindo as técnicas que a propia Luísa formulou e desenvolveu. Mais, cal é ese método? Describiuno e levouno á praxe no ensaio *O outro lado da música, a poesía* (1999).

Na orixe —e até a chegada da imprenta— ambas as dúas artes foron unha unidade. Mutua atracción que segue a se manter no presente. Intensa relación case sempre ignorada pola crítica literaria.

Por iso a literatura galega está mal contada. Ten moi boa letra, pero faltáballe a música. Unha literatura que principia sendo canción, falo das cantigas medievas. E que rexurdiu no século XIX cun libro no que a música campá xa no seu propio título: *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro.

O outro lado da música, a poesía é unha obra axial, un punto de inflexión na teoría da crítica literaria. Mais precisamente por isto, porque nos está a lembrar constantemente a nosa pobrísima formación musical, o ensaio fica case sempre esquecido, nun segundo plano —tamén nestes días de celebración— dentro do conxunto da súa obra.

No seu tempo pasou desapercibido. Hoxe non recibe a atención que merece. Debería estar presente en todos os institutos, e non está. Debería aparecer en todas as bibliografías e non aparece.

Nesta obra, por exemplo, pon en relación a Álvaro Cunqueiro con Béla Bartók. Ambos os dous incorporan nas súas creacións elementos populares e arcaizantes, mais non como unha tentativa de retorno ao pasado, senón como unha forma de modernidade. Visión revolucionaria, especialmente feliz, dentro do eido da análise literaria. Mais tamén perturbadora porque pon en evidencia as nosas carencias formativas. Así como a nosa erudición en Cunqueiro é total, que sabemos de Béla Bartók? Nesta dualidade música-poesía, nas facultades de filoloxía óbvíase totalmente o primeiro elemento.

Luísa Villalta moveu os marcos. Abriu un camiño fecundo onde a propia concepción da poesía se amplifica. Un viero para análise e a reflexión polo que nos convida a transitar para seguir facendo as nosas propias achegas.

Só un pequeno comentario tirado de *Somos un pobo de artistas. O método Luísa Villalta*: as nosas avoas —ditadura franquista— non puideron ter unha formación escolar regrada en galego. Porén, chegaron a coñecer algúns dos máis altos versos desta literatura. Grazas a quen?: á música popular. En concreto, grazas a Pucho Boedo e a Prudencio Romo do grupo Los Tamara. As composicións de Prudencio difundiron os poemas de Curros Enríquez, Francisco Añón ou Rosalía, e conseguiron que estes versos chegasen a ser absolutamente populares. Velaí *O vello e o sapo*,

O himno a Galicia, ou os Airiños, aires. O seu labor de difusión poética foi ímprobo. Con todo, nunca me faláron nin de Prudencio Romo nin de Pucho Boedo en clase ningunha de literatura.

PRAXE SONORA

O outro lado da música, a poesía. Alén da teoría, a praxe. A obra poética de Luísa Villalta é música. Unha longa viaxe a través da confusión e o ruído. No comezo do poema “Brasón”, inclúe esta cita especialmente acaída.

Se non se atravesa a barreira dos patriarcas, ou se o camiño do pensamento non foi bloqueado, calquer cousa que se faga ou que se pense non será máis que a imaxe da confusión.

Paul Reys, *Zen Flesh, Zen Bones*
(2004, p. 11)

Inquedanza compartida da súa xeración. Luísa tivo a necesidade de romper, de marchar, de rachar simbolicamente co útero, e definir unha nova identidade diferente á que lle ofrecía (e na que tentaba situala) ese mundo provinciano no que fora educada.

Toda a miña xerazón, abano de cristal
cansada coma min no cansazo do pai cego
no cansazo do avó en silencio
e da nai rota de recoser coplas aprendidas na saia da avoa
(“Habitar”, 2004, p. 13)

Luísa precisaba outros ritmos, outras melodías. O percorrido foi longo, intenso. Procurou a harmonía en *Música reservada*. Esa vibración, ese ritmo constante que sustenta a palabra e a nosa propia existencia. Tamén soubo da disonancia. Tripou territorios de dor e desacougo nos versos de *Ruído* (1995).

Tras da intensa procura, tras da grande iniciación, atopou, por fin, a súa meta: o son que definía en plenitude o seu ser. E ese lugar era este, a súa cidade.

Chea de sabedoría, atreveuse a se mirar no espello. E alí estaba ela dentro desa música.

O meu nome é o da Cidade Alta
nacido onde a luz e o mar se están orixinando
mutuamente

(“Poema da Cidade Alta”, 2004, p. 93)

En concreto é como proxecto literario un libro-meta: *última estación, amor definitivo*. Vocación intrínseca destes versos que, como xa comentei, a súa morte converteu en inapelábel. Así principia o seu poema “Estación”:

Onde nós nunca pasan os trens
Só chegan ou parten
Por iso tamén somos nós
a nosa última estación
o noso amor definitivo

(2004, p. 53)

Por iso este libro é, xa, para sempre, o gran poema da Coruña, que aquí perde o seu nome para se transformar na Cidade por excelencia. Ese ritmo de océano, luz e vento, que late constante baixo o boureo dos tópicos.

En concreto, a cidade como materia poética, permítaseme o neoloxismo e a hipérbole, obra cume do *coruñecemento* universal.

OUTRAS MÚSICAS, A MESMA REVELACIÓN

Sólo de lo negado canta el hombre,
sólo de lo perdido

(García Calvo 1976)

A lírica é sobre todo o cántico da ausencia, da negación, da perda... Mais *En concreto* non se axusta a este rego. Luísa afástase do camiño e enléase noutra tradición, máis luminosa e moito menos cultivada: o milagre da realidade, lírica cósmica.

Non é a poeta quen describe a cidade como unha fermosa paisaxe exterior. É a cidade, contorna cósmica, quen define e sustenta o seu propio ser. Ela sábeo. Por iso celebra e significa, na gran sucesión dos instantes, a consciencia deste milagre: a propia realidade.

“Mientras el aire es nuestro”, así comeza un poema-manifesto de Jorge Guillén, o primeiro do seu libro *Cántico*. Con el descubrín —vía escolar— a existencia destoutro camiño que che nos dá a música das palabras.

Por esa mesma poética avanzaron con decisión dous rapaces nos anos cincuenta do pasado século. E fixérono dun xeito tan intenso que a súa palabra transcendeu dos círculos literarios até se converter nun referente transformador da súa propia contorna. Estou a falar de Uxío Novoneyra e mais de Manuel María.

Comezo polo de Outeiro de Rei. Tempo gris, posguerra. Tras dos seus primeiros libros, de corte íntimo e existencial —*Muiñeiro de brétemas*, *Advento*, *Morrendo a cada intre*— chega a revelación. Un día, subindo a pequena costa que vai dende o campo de Santa Isabel, ribeira do Miño, cara á Casa de Hortas, Manuel María séntea. A música do cosmos. Esa melodía que —dende sempre— latea nas cousas, e que só precisa da súa palabra para ser cantada. Así nacen, como un transe, dun xeito compulsivo, os primeiros versos do que será outra dimensión da súa obra. Unha proposta absolutamente transformadora mais que remite na forma directamente á música e aos metros populares.

En 1954 son publicados eses poemas. E xa saben o que aconteceu: o que, até entón, era para a vida pública “La Tierra llana de Castro de Rey” foi para sempre a *Terra Chá*.

Contouno moitas veces Uxío Novoneyra. Tiven a sorte de escoitallo directamente dos seus beizos nun paseo por Santiago. Despois duns anos de estadía en Madrid e Compostela, retornou ao Courel para se recuperar dunha enfermidade. Até entón cultivara o xénero da poesía de vangarda, fundamentalmente en castelán. Na casa de Parada, na soidade deses tesos, comeza escribir en galego. Non é unha decisión consciente. É un mandato directo da propia natureza. A súa sensación non é de creación. Sente que só está a pousar no papel unha cántiga elemental que vibra dende sempre nesas montañas. Están a nacer os primeiros poemas d’*Os Eidos* (libro publicado, na súa primeira versión, en 1955):

Courel dos tesos cumes que ollan de lonxe!
Eiquí síntese ben o pouco que é un home.
(Novoneyra 1955)

O escritor encontra o seu espazo no cosmos. Non unha paisaxe queiroguenta que describir, senón algo moito máis profundo: está a transcribir a música dese anaco de Universo que define en plenitude o seu ser.

Manuel María e Uxío Novoneyra —músicas moi diferentes— parecida revelación. E un fecundo discípulo: don Ramón Otero Pedrayo.

Neses anos, recluído na casa, o sabio de Trasalba vive días tristes. Digámolo con claridade: é un home derrotado. Tras da insurrección militar de 1936 ficou esfarelado o seu proxecto galeguista. O grande amigo, e compañeiro desta causa, Castelao, finou en 1950, no exilio en Buenos Aires. Un momentíño: de súpeto entra en Trasalba un airexo de vida. Conforme sae do prelo (1954), Manuel María envíalle un exemplar de *Terra Chá*. E estou certo que vai coñecer, de primeira man, os versos courelaos de Novoneyra, esoutro mozo co que tamén coincidira, había uns anos, na *tertulia* do café Español, en Santiago. Versos cos que el —xeógrafo maior— entra en plena sintonía: na música destes dous mozos está a propia canción da terra. Sons que conmocionan profundamente o vello patriarca, tanto que mesmo o impelen a escribir. Como Manuel María, como Novoneyra, Otero Pedrayo tamén procura a música cósmica dos seus Chaos de Amoeiro.

En 1958, un fato de galegos en Madrid fundan o colectivo Brais Pinto. Unha das primeiras iniciativas é crear unha colección de poesía. Son xente nova. Móvense, cada un polo seu rego, en estéticas e pensamento de vangarda. Mais deciden que o primeiro título leve a sinatura de don Ramón.

O vello mestre está preparado. Entrégalles unha obra escrita con anovada ilusión. Canción da terra. No propio título campa —pura eufonía— a súa palabra talismán: *Bocarribeira*.

Achego un documento como aval destas afirmacións. Unhas semanas despois de recibir o exemplar de *Terra Chá*, Otero remitiulle unha carta de agradecemento a Manuel María. Velá uns parágrafos:

Cando percorría o libro, ás veces botei as mans as meixelas. Coidaba que o vento me batera contra a fronte e os beizos cunhas follas de abedoeira.

[...] *Fóronme chovendo na ialma* os seus versos de Terra Chá cruzando a enxoi-teza dos Chaos de Amoeiro, e hastra fixen uns crebados e impacientes versos de sombra de folla na area para lle contestare, pero perdéronse e han aparecer dentro dun ano ou dous.

Non se equivocou don Ramón. Afortunadamente eses versos impacientes volveron agromar. Os poemas de *Bocarribeira* están datados entre os anos 55 e 56.

De San Marcos mañá clara...

Acordou ben cedo a vella

pra peneirar a xiada

(Otero Pedrayo 2005, p. 27)

A CANTIGA DO MAR DO ORZÁN

Como aconteceu con Manuel María, con Novoneyra, co propio don Ramón Otero Pedrayo, a auga do Orzán tróuxolle a Luísa unha parecida revelación.

Imaxes novas co aquel das cousas que parecen eternas, porque transcriben con palabras unha música que dende sempre sentimos soar: “cidade tatuada na pétrea pel do mar”. Imaxe definitiva. Mar de pedra; mar estantío, sen tempo nin movemento. Palimpsesto oceánico, este instante —en concreto— onde latexa toda a historia da auga. Como unha pintura de Urbano Lugrís.

Baixei os sonidos ao silencio da necesidade e púxenme a escoitar.
Quixen traer a poesía ao chan e edificar a memoria de promisión de que falan
os soñadores corazóns que me rodean na Historia.
Procurei a concreción.

No artigo “Poética da concreción” (2003, p. 249), a propia autora estaba a anunciar o seu proxecto.

Música profunda, constante, elemental. Sempre estivo aí, mais sempre escondida tras do *ruído* dos tópicos.

Unha poesía que comeza no chan, abofé —nos nomes *olvidados* (neoloxismo creado pola poeta) dos barrios: *Agrela*, *Peruleiro*, *Labañou*— e que se vira cósmica canción, co Sol a incendiar cada noite o mar do Orzán.

Hoxe vestín a Cidade como todos os días
e saín polas rúas procurando un abrigo
 (“Roupa”, 2004, p. 77)

Na transcripción desta música, non renunciou a ningún dos seus referentes, mesmo aos máis humildes. Por iso, na primeira lectura os nosos ollos quedan enguedellados no “negro das garavatas”, na elegancia do “Perchas”, nas augas invisíbeis do río de Monelos, ou nese poema que ten a forma do Obelisco e que efectivamente Obelisco se chama.

Pero non nos despistemos. A palabra de Luísa é iniciación e coñecemento. Traspasa a etiqueta do localismo ao uso que pretende posuír á Coruña en exclusiva. Enfróntase expresamente contra a prepotencia provinciana que permitiu derrubar o Asilo de Adelaida Muro —as galerías máis grandes da cidade— para construír no seu predio apartamentos de luxo.

Declarado o máis vello dos vellos
o Asilo sen asilo
está a punto xa de fechar a boca para sempre
a todas as preguntas interiores
e venderá os seus ollos á cegueira da Cidade culpábel
á Xustiza devendada que nos condena a sofrer xa para sempre
o triste destino do sol máis xeneroso
(2004, p. 58)

Non, a Cidade de Luísa é moito máis grande, moito máis antiga:

nacín enfrente de min mesma
cando a Pescadería era un leito de sereas
(“Poema da Cidade Alta”, 2004, p. 93)

Cidade compartida, chea de vida, que quere reinventarse cada día, tamén na face de todos os vindeiros... Eis a súa elección: ela mesma, a súa mellor herdanza.

Mírate, mírame, mírate en min
e escóllete
escolle como te amo
(“Espello”, 2004, p. 33)

O Grelle, Os Castros, Riazor, Labañou, Peruleiro, Os Mallos *que mallan*, A Gaiteira, a Agrela, Montealto, O Outeiro e As Moas... palabras esquecidas, de tan próximas, que, en *En concreto*, recuperan a plenitude para se converter en profecía. Porque...

Os nomes somos nós
e cando acenden os seus rótulos atáxicos
as aspas dos muíños derrubados
marmullan o farelo afirmativo do futuro.
(“Nomes”, 2004, p. 90)

O Grelle, Os Castros, Riazor, Labañou, Peruleiro, os Mallos *que mallan*, a Gaiteira, a Agrela, Montealto, O Outeiro e As Moas... A eufonía destes topónimos, a súa simple mención, a súa transformación en materia poética foi en si mesma unha forma de protesta.

Palabras que pronunciaron centos de xeracións anteriores a nós, convertidas grazas ao talento de Luísa Villalta, en reivindicación e auténtico manifesto. Naqueles anos nos que, dende o propio concello, con Francisco Vázquez na alcaldía (lembra-vostedes aquilo da cidade-Estado) mesmo se negaba a propia identidade galega da Coruña. E onde ese patrimonio secular, os nomes dos lugares, das pedras, dos mares, era ignorado e maltratado cada día. Tesouros ocultos entre tópicos provincianos que Luísa Villalta converteu en luz.

CIDADE BARCO, TRIPULACIÓN

En concreto, o primeiro gran poema da cidade, díxenlle ao poeta e editor deste libro, Miguel Anxo Fernán Vello. Con sutil educación corrixiu a miña ignorancia. Non, honremos tamén a marabilla de Monterroso Devesa e a súa *Nau enfeitizada*.

Lírica cósmica. Os versos de Luísa son unha emoción compartida, cántiga do mar do Orzán que xa foi expresada antes, con outras músicas.

O 7 de marzo de 2004, no velorio da poeta, fun coincidir co propio Manuel María. Quixen amosar a miña erudición:

En concreto e antes a *Nau enfeitizada*, os primeiros libros de poemas onde A Coruña é protagonista.

Non, volveu corrixirme o mestre. Antes deles xa estaba o *Poema da Cruña*, do padre Rubinos (1933).

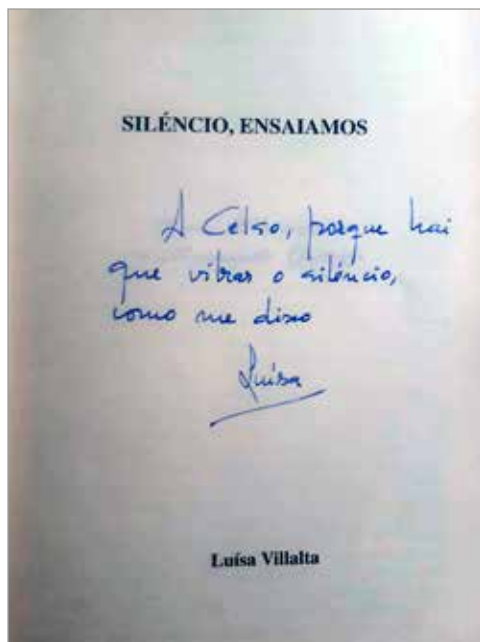
Velaí estas tres obras, tres estéticas moi diferentes, distantes tamén no tempo mais que converxen nunha imaxe: a cidade barco.

“Semella branca nao, que sempre emproa”, di o padre Rubinos. A mesma *Nau enfeitizada* de Monterroso. Cidade barco na que tamén navegan outros autores, velaí Wenceslao Fernández Flórez. Sempre disposta para a viaxe. Aberta a todos os camiños, onde todo pode acontecer...

Quero sinalar unha, moi simbólica, relación. “Onde o mar, a luz e o vento se están orixinando mutuamente”... unha torre chantada no medio do océano, campa na portada do *Poema da Cruña*. O ritmo do seu trazo modernista delata dun xeito definitivo o seu autor: Camilo Díaz Baliño. O gran mestre da arte galega sería asasinado tres anos despois, o 14 de agosto de 1936, por un grupo de falanxistas, baixo ese réxime de terror que impuxeran os militares sublevados contra a República. Na capa da *Nau enfeitizada* (1979), tamén está a Torre. E leva a sinatura —triumfo da luz—, do seu neto, Xosé Díaz.

Luísa Villalta (como Novoneyra, como Manuel María), unha muller que cambiou, que segue a cambiar o mundo para mellor coa forza da palabra. Mellor dito, unha muller que pousa música onde había ruído.

Xa llelo dixen, así foi como comecei. Nun exemplar do libro de relatos *Silêncio ensaiamos*, regaloulle a Celso Béjar, o seu mestre de violín, esta dedicatoria:

A Celso, porque hai que vibrar o silencio, como me dixen.

E aí segue Luísa a vibrar no silencio. Ou, como dixo Manuel María —citando a Aquilino Iglesia Alvariño— no fermosísimo discurso de epitafio do seu enterro en Santo Amaro, velaí segue a súa palabra, “unha saudade que dous mil anos viva”.

Medre a música, medre a poesía! Medre a palabra de Luísa Villalta!

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- García Calvo, Agustín (1976). *Canciones y soliloquios*. Barcelona: La Gaya Ciencia.
- Monterroso Devesa Juega, José-María (1979). *Nau enfeitizada*. Sada: Edición do Castro.
- Novoneyra, Uxío (1955). *Os eidos*. Vigo: Galaxia.
- Otero Pedrayo, Ramón (2005 [1958]). *Bocarribeira*. Vigo: Galaxia.
- Rubinos, Xosé (1933). *O Poema da Cruña*. Santiago: Nós Publicacións Galegas e Imprenta.

- Souto Eiroa, Xurxo Manuel (2024). *Somos un pobo de artistas. O método Luísa Villalta*. Vigo: Xerais.
- Villalta, Luísa (1991a). *Música reservada*. Sada: Edicións do Castro.
- Villalta, Luísa (1991b). *Silêncio, ensaiamos*. Perillo-Oleiros: Vía Láctea.
- Villalta, Luísa (1999). *O outro lado da música, a poesía*. Vigo: A Nosa Terra.
- Villalta, Luísa (2003). Poética da concreción. *Boletín Galego de Literatura*. 29, 249-257.
- Villalta, Luísa (2004). *En concreto*. A Coruña: Espiral Maior.